

Biblioteka
PERSONA GRATA

TIM *press*

Biblioteka
PERSONA GRATA

Hannah Arendt
LJUDI U MRAČNIM VREMENIMA

Naslov izvornika
MEN IN DARK TIMES

COPYRIGHT © 1968, 1967, 1966, 1965, 1955 BY HANNAH ARENDT
COPYRIGHT RENEWED 1995, 1994, 1993 BY LOTTE KOHLER
COPYRIGHT RENEWED 1983 BY MARY McCARTHY WEST

Objavljeno u dogovoru s Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company

© za hrvatsko izdanje
TIM press d.o.o., Zagreb
Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14
E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana
ISBN 978-953-8075-67-4

Prevođenje ove knjige ljubazno je potpomogao Fund for Central &
East European Book Projects, Amsterdam

Hannah Arendt

LJUDI U
MRAČNIM
VREMENIMA

Sen engleskoga preveo
Srdan Dvornik

Zagreb, 2019.

Sadržaj

Predgovor 7

O ljudskosti u mračnim vremenima: Misli o Lessingu 11

Rosa Luxemburg 39

Angelo Giuseppe Roncalli: Kršćanin na mjestu svetog Petra od 1958. do 1963. 63

Karl Jaspers: Laudatio 75

Karl Jaspers: Gradanin svijeta? 85

Isak Dinesen 99

Hermann Broch 115

Walter Benjamin 155

Bertolt Brecht 207

Waldemar Gurian 251

Randall Jarrell 263

Kazalo 269

PREDGOVOR

Ova zbirka ogleda i članaka, napisanih tijekom dvanaest godina povodom nekih događaja ili u određenim prilikama, bavi se prevenstveno ljudima – kako su živjeli svoje živote, kako su se kretali u svijetu i kako je na njih djelovalo povjesno razdoblje. Teško se može pronaći skupina ljudi koji su, od ovih okupljenih u ovoj knjizi, manje nalik jedni na druge, i nije teško zamisliti kako bi, da ih je o tome netko pitao, protestirali protiv toga da ih se okupi u, takoreći, istoj prostoriji. Jer isti im nisu ni talenti ni uvjerenja, ni profesija ni milje; uz jednu iznimku, jedva da su se međusobno poznavali. Ali bili su suvremenici, premda su pripadali različitim naraštajima – osim, dakako, Lessinga, o kojem se međutim u uvodnom eseju piše kao da je suvremenik. Tako oni međusobno dijele doba u koje je smješten njihov životni vijek, svijet tijekom prve polovice dvadesetog stoljeća s njegovim političkim propastima, njegovim moralnim katastrofama i njegovim izvanrednim razvojem umjetnosti i znanosti. I premda je to doba neke od njih ubilo i odredilo život i rad drugih, malo je njih na koje je jedva utjecalo, a ni za koga se ne može reći da ga je ono uvjetovalo. Oni koji tragaju za predstavnicima jedne ere, za glasnicima *Zeitgeista*, za eksponentima Povijesti (pisane s velikim P) ovdje će tražiti uzalud.

Ipak, mislim da je ono povjesno razdoblje, ona „mračna vremena“ spomenuta u naslovu, vidljivo posvuda u ovoj knjizi. Taj termin posuđujem iz Brechtove čuvene pjesme *Potomstvu*, koja spominje

nered i glad, pokolje i koljače, ogorčenje zbog nepravde i očaj „kad je bilo samo krivde, bez ogorčenja“, legitimnu mržnju koja te ipak poružnjuje, utemeljeni bijes od kojeg glas postaje hrapav. Sve je to bilo sasvim stvarno jer se događalo javno; nije u tome bilo ničega tajnog ni tajanstvenog. Pa ipak, nipošto nije bilo svima vidljivo niti lako uočljivo; jer sve do trenutka kada je katastrofa svladala sve i svakoga, skrivale su ga ne stvari iz stvarnosti, nego vrlo djelotvoran i dvosmislen govor gotovo svih službenih predstavnika koji su, bez prekida i uz mnogo domišljatih varijacija, objašnjenjima ušutkivali neugodne činjenice i opravdane brige. Kada razmišljamo o mračnim vremenima i ljudima koji su u njima živjeli i u njima se kretali, moramo također uzeti u obzir kamuflažu koju je proizvodio i širio „establišment“ – ili „sustav“, kako ga se tada nazivalo. Ako je funkcija javnosti bacanje svjetla na ljudske poslove otvarajući prostor za nastupe u kojima djelom i riječju, u dobru ili u zlu mogu pokazati tko su i što mogu učiniti, onda je nastupio mrak, kad to svjetlo ugase „procjepi vjerodostojnosti“ i „nevidljiva vlast“, govor koji ne otkriva ono što jest nego to gura pod tepih, uvjeravanja, moralna i druga, koja pod izgovorom osnaživanja starih istina ponizuju svaku istinu do besmislene trivijalnosti.

Nema u tome ničega novoga. To su stanja koja je prije trideset godina opisao Sartre u *Mučnini* (koja je, po mojem mišljenju, i dalje njegova najbolja knjiga) u lošoj vjeri i *l'esprit de sérieuxu*, stanja svijeta u kojem svatko tko je javno priznat pripada *salaudsima*, a sve što jest postoji u mutnoj, besmislenoj tamošnjosti koja širi omamu i izaziva gađenje. A to su ista stanja koja je prije četrdeset godina (premda u sasvim drukčije svrhe) Heidegger jezovitom preciznošću opisao u onim ulomcima *Bitka i vremena* koji govore o onome „oni“, o njihovom „pukom govoru“ i općenito svemu što se, neskriveno i nezaštićeno privatnošću jastva, pojavljuje javno. U njegovom opisu ljudske egzistencije, sve što je zbiljsko ili autentično uvrijeđeno je prevladavajućom moći „pukog govora“ koji se neodoljivo uzdiže iz javnosti, određujući sve vrste svakodnevne egzistencije, anticipirajući i uništavajući smisao ili besmisao svega

što budućnost može donijeti. Nema, prema Heideggeru, bijega iz „neshvatljive trivijalnosti“ ovog običnog svakodnevnog svijeta osim povlačenjem iz njega u samoču koju su filozofi od Parmenida i Platona suprotstavljali političkoj sferi. Ovdje nas ne zanima ni filozofska relevantnost Heideggerove analize (koja je, po mojoj mišljenju, neosporna), niti tradicija filozofske misli koja joj je u pozadini, nego isključivo stanovita temeljna iskustva vremena i njihov pojmovni opis. U našem kontekstu poanta je u tome da sarkastična, perverzno zvučeća izjava *Das Licht der Öffentlichkeit verdunkelt alles* („Svjetlo javnosti pomračuje sve“) dopire do same srži stvari i u zbilji je samo najjezgrovitiji sažetak postojećih stanja.

„Mračna vremena“, u širem smislu koji ovdje predlažem, kao taka nisu identična čudovišnostima ovog stoljeća koja su doista nešto grozno novo. Mračna vremena, nasuprot tome, ne samo što nisu nova, ona nisu rijetkost u povijesti, premda su možda bila nepoznata u američkoj, u kojoj je u prošlosti kao i u sadašnjosti bilo podosta zločina i katastrofa. To da čak i u najmračnijim vremenima imamo pravo očekivati neku svjetlost i da je lako moguće da ta svjetlost potekne ne toliko iz teorija i pojmove koliko iz nesigurnog, treperavog, često slabog sjaja koji će neki muškarci i žene u svojim životima i svojim djelima upaliti u svim okolnostima i njime osvijetliti vrijeme koje im je dano na zemlji – ta je uvjerenost nejasna pozadina na kojoj su ocrtani ovi profili. Oči koje su toliko navikle na tamu kao naše teško će moći razaznati je li njihovo svjetlo – svjetlo svijeće ili svjetlo bliještećeg sunca. No čini mi se da je takvo objektivno vrednovanje sporedno i može ga se mirno prepustiti potomstvu.

Siječanj 1968.

ROSA LUXEMBURG 1871. – 1919.

I.

Cjelovita biografija, u engleskom stilu, jedan je od žanrova historiografije najdostojnijih divljenja. Takvi dugi, temeljito dokumentirani tekstovi s bogatim fusnotama i raskošno razasutim citatima, obično izlaze u dva debela sveska i o povijesnom razdoblju o kojem je riječ govore više i življe nego povjesne knjige, osim onih izuzetnih. Jer za razliku od drugih biografija, povijest se ovdje ne tretira kao neizbjeglan kontekst tijeka života znamenite ličnosti; to je prije kao da je bezbojno svjetlo povjesnog vremena provučeno i prelomljeno kroz prizmu velikog lika tako da se u spektru koji nastaje postiže potpuno jedinstvo života i svijeta. To je možda razlog zašto je ona postala klasičnim žanrom za živote velikih državnika, ali je i dalje prilično neprikladna za one kod kojih je životna priča na prvome mjestu, ili za živote slikara, pisaca i, općenito, muškaraca ili žena koje je njihov genij prisilio da svijet drže na određenoj distanci i čiji značaj uglavnom leži u njihovim djelima, artefaktima koje su pridonijeli svijetu, a ne u ulozi koju su u njemu igrali.¹

¹ Posljednjih je godina postalo očitije još jedno ograničenje, kada je Hitleru i Staljinu, zbog njihove važnosti za suvremenu povijest, ukazana nezaslužena čast cjelovitih biografija. Bez obzira na to koliko su se Alan Bullock u svojoj knjizi o Hitleru i Isaac Deutscher u Staljinovoj biografiji držali metodoloških formalnosti koje propisuje žanr, gledanje povijesti kroz prizmu ovih neljudi moglo je samo rezultirati njihovim lažnim

Genijalan je potez J. P. Nettla da odabere život najneočekivanije kandidatkinje, Rose Luxemburg,² kao primjeren predmet žanra koji se čini prikladnim samo za živote velikih državnika i drugih svjetskih ličnosti. Ona zasigurno nije bila ništa od toga. Čak i u svojem svijetu europskog socijalističkog pokreta bila je prilično marginalna figura, s relativno kratkim trenucima sjaja i genijalnosti, čiji se utjecaj djelovanjem i pisanom riječju teško može usporediti s utjecajem njezinih suvremenika – Plehanova, Trockog i Lenjina, Bebela i Kautskog, Jaurësa i Milleranda. Ako je uspjeh u svijetu preduvjet za uspjeh u žanru, kako je g. Nettl mogao uspjeti s tom ženom koja je, dok je bila vrlo mlada, iz svoje rodne Poljske završila u Socijaldemokratskoj stranci Njemačke; koja je nastavila igrati ključnu ulogu u slabo poznatoj, zanemarenoj povijesti poljskog socijalizma i koja je potom tijekom dvaju desetljeća, premda nikada službeno priznata, postala najkontroverznijom i najslabije shvaćenom ličnošću njemačke ljevice? Jer upravo je uspjeh – čak i uspjeh u njezinom svijetu revolucionara – Rosi Luxemburg bio uskraćen u životu, smrti i nakon nje. Je li moguće da je neuspjeh njezinih napora, barem što se tiče službenog priznanja, na neki način povezan s potpunim neuspjehom revolucije u našem stoljeću? Hoće li povijest izgledati drukčije ako je se sagleda kroz prizmu njezinog života i rada?

Kako bilo, ne znam za knjigu koja baca više svjetla na ključno razdoblje europskog socijalizma od zadnjih desetljeća devetnaestog stoljeća do sudbonosnog dana u siječnju 1919. kada su Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht, dvoje vođa *Spartakusbunda*, pretodnika Komunističke partije Njemačke, ubijeni u Berlinu – pred očima, a vjerojatno i uz pristanak socijalističkog režima koji je tada vladao. Ubojice su bili članovi ultranacionalističkog i službeno

uzdizanjem do respektabilnosti i još suptilnjim iskriviljavanjem događaja. Kada želimo i događaje i osobe vidjeti u pravoj dimenziji, ipak se moramo okrenuti mnogo slabije dokumentiranim i činjenično nepotpunijim biografijama Hitlera i Staljina koje su napisali Konrad Heiden odnosno Boris Souvarine.

² *Rosa Luxemburg*, 2 sv., Oxford University Press, 1966.

ilegalnog *Freikorpsa*, paravojne organizacije iz koje su Hitlerovi jurišnici nedugo nakon toga regrutirali svoje najperspektivnije ubojice. To da je vlast u to vrijeme bila praktički u rukama *Freikorpsa* jer su uživali „punu podršku Noskea“, socijalističkog stručnjaka za pitanja nacionalne obrane, koji je tada bio zadužen za vojne poslove, tek je nedavno potvrdio kapetan Pabst, posljednji preživjeli sudionik tog ubojstva. Vlada u Bonnu – koja je s obzirom na ovo, kao i s obzirom na druge stvari veoma željna ponovno oživjeti mračnije strane Weimarske Republike – dala je na znanje da upravo zahvaljujući *Freikorpsu* Moskvi nakon Prvog svjetskog rata nije uspjelo uklopiti cijelu Njemačku u crveno carstvo i da je umorstvo Liebknechta i Luxemburg bilo potpuno legalno „smaknuće u skladu s ratnim zakonom“.³ To je bilo znatno više nego što je Weimarska Republika ikada zahtijevala, jer nikad nije javno priznala da je *Freikorps* zaista bio produžena ruka vladajućih, a ubojice je „kaznila“ tako što je vojniku Rungeu odmjerila kaznu od dvije godine i dva tjedna zbog „pokušaja ubojstva iz nehaja“ (udario je Rosu Luxemburg u glavu u hodnicima Hotela Eden), a četiri mjeseca poručniku Vogelu (on je bio odgovorni oficir kada su joj pucali u glavu u autu i bacili je u kanal Landwehr) jer je „propustio izvjestiti o truplu i ilegalno ga se riješio“. Tijekom suđenja je kao dokaz uvrštena fotografija na kojoj se vide Runge i njegovi drugovi kako sljedećeg dana u istom hotelu slave ubojstvo, što je kod optuženika izazvalo veliko veselje. „Optuženi Runge, morate se pristojno ponašati. Ovo nije smiješno“, rekao je predsjedavajući sudac. Četrdeset pet godina kasnije, za vrijeme suđenja za Auschwitz u Frankfurtu, dogodila se slična scena, izrečene su iste riječi.

Ubojstvom Rose Luxemburg i Liebknechta podjela europske ljevice na socijalističke i komunističke stranke postala je neizbjježna; „bezdan koji su komunisti bili prikazali u teoriji postao je (...) bezdan groba“. A budući da je taj rani zločin potpomogla i potaknula vlada, on je u poslijeratnoj Njemačkoj pokrenuo smrtni

³ Usp. *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung* od 8. veljače 1962., str. 224.

ples: Ubojice s krajne desnice počele su likvidirati istaknute vode krajne ljevice – Huga Haasea i Gustava Landauera, Lea Jogichesa i Eugena Levinéa – i brzo se prebacile na centar i umjerenu desnicu – na Walthera Rathenaua i Matthiasa Erzbergera, koji su u vrijeme kada su ubijeni bili članovi vlade. Tako je smrt Rose Luxemburg postala prekretnicom između dviju era u Njemačkoj; a za njemačku ljevicu postala je točkom bez povratka. Svi oni koji su se priklonili komunistima iz čistog razočaranja Socijalističkom strankom bili su još više razočarani brzim moralnim propadanjem i političkom dezintegracijom Komunističke partije, a ipak su smatrali da bi povratak u redove socijalista značio odobravanje Rosina ubojstva. Takve osobne reakcije, koje se rijetko javno priznaje, pripadaju onim djelićima mozaika koji dolaze na svoja mjesta u velikoj zagonetki povijesti. U slučaju Rose Luxemburg one su dio legende koja se ubrzo ovila oko njezinog imena. Legende imaju vlastitu istinu, ali g. Nettl ima posve pravo što mitu o Rosi nije posvetio gotovo nikakvu pozornost. Njegov je zadatak, itekako težak, bio vratiti je u povjesni život.

Nedugo nakon njezine smrti, kad su sve vrste ljevice već odlučile da je ona uvijek „griješila“ („zaista izgubljen slučaj“, kako je u *Encounteru* rekao George Lichtheim, posljednji u tom dugom nizu), došlo je do neobične promjene u njezinoj reputaciji. Objavljena su dva mala sveska njezinih pisama, a ona su, premda posve osobna, svojom jednostavnom, dirljivo ljudskom, često poetičnom ljepotom bila dovoljna da unište propagandnu sliku krvoločne „Crvene Rose“, barem među onima koji ne pripadaju krugovima tvrdoglavnih antisemita ili reakcionara. Međutim ono što je tada nastalo bila je druga legenda – sentimentalizirana predstava promatračice ptica i ljubiteljice cvijeća, žene kojoj su, kad je napuštala zatvor, stražari rekli doviđenja sa suzama u očima – kao da nisu mogli dalje živjeti, a da ih ne zabavlja ta čudna zatvorenica koja ih je uporno tretirala kao ljudska bića. Nettl ne spominje tu priču, koja mi je bila vjerno prenesena kad sam bila dijete, a kasnije ju je potvrdio Kurt Rosenfeld, njezin prijatelj

Međutim – a tu nastupa šeprtljanje i loša sreća – u Njemačkoj tog vremena postojao je još jedan put, a upravo je njegov esej o Goetheu uništio BenjamINU jedinu šansu za sveučilišnu karijeru. Kao i često u Benjaminovim djelima, ta je studija bila nadahnuta polemikom, a napad se odnosio na knjigu o Goetheu Friedricha Gundolfa. Benjaminova kritika bila je konačna, no ipak je mogao očekivati više razumijevanja od Gundolfa i drugih pripadnika kruga oko Stefana Georgea, skupine čiji mu je intelektualni svijet bio dobro poznat iz mladosti, nego od „establišmenta“; i vjerojatno nije morao biti član tog kruga da bi svoje akademske akreditacije zaslužio pod vodstvom jednog od tih ljudi koji su u to vrijeme upravo počinjali stjecati prilično solidne pozicije u akademskom svijetu. No jedino što nije smio učiniti bilo je napasti najistaknutijeg i najspasobnijeg akademskog člana tog kruga tako žestoko da je svatko, kako je kasnije objasnio, morao shvatiti da „s akademskim svijetom imam isto tako malo veze (...) kao sa spomenicima koje podižu ljudi poput Gundolfa ili Ernsta Bertrama“ (*Briefe II*, 523). Da, bilo je tako. I Benjaminovo je šeprtljanje ili njegova nesreća što je to svijetu oglasio prije nego što je primljen na sveučilište.

No ne može se reći da je svjesno zanemario prikladan oprez. Upravo suprotno, bio je svjestan da ga „pozdravlja g. Šeprtlja“ i poduzimao je više mjera opreza od ikoga koga znam. No njegov je sustav mjera protiv mogućih opasnosti, uključujući i „kinesku pristojnost“ koju spominje Scholem,² bez iznimke, na čudan i misteriozan način, zanemarivaо stvarnu opasnost. Jer upravo kao što je na početku rata iz sigurnog Pariza pobjegao u opasni Meaux – takoreći na frontu – njegov je esej o Goetheu u njemu potaknuo posve nepotrebnu brigu da bi mu Hofmannsthal mogao zamjeriti vrlo opreznu kritičku primjedbu o Rudolfu Borchardtu, jednom od glavnih suradnika tog časopisa. Ipak, očekivao je da to što je za taj „napad na ideologiju Georgeove škole“ našao „upravo to jedino mjesto na kojem će teško moći ignorirati grdnju“

2 Godišnjak Instituta „Leo Baeck“, 1965., str. 117.

(*Briefe* I, 341). Uopće im nije bilo teško. Jer nitko nije bio izoliraniji od Benjamina, tako potpuno samog. Tu situaciju nije mogao izmijeniti čak ni autoritet Hofmannsthal-a – „novog patrona“, kako ga je Benjamin nazvao pri prvom izljevu sreće (*Briefe* I, 327). Njegov glas jedva da je imao neku težinu u usporedbi s veoma stvarnom moći Georgeove škole, utjecajne skupine u kojoj je, kao i u svim takvima entitetima, važna bila samo ideoološka odanost, jer ju je na okupu mogla održati samo ideologija, a ne rang ili kvaliteta. Unatoč svom stavu da su iznad politike, Georgeovi su učenici bili upućeni u osnovna načela književnih smicalica koliko i profesori u temelje akademske politike ili piskarala i novinari u osnove onoga da se „dobro dobrim vraća“.

Međutim, Benjamin nije imao uvida. Nikad nije znao kako se ponašati u takvima situacijama, nikad nije bio sposoban kretati se među takvima ljudima, čak ni kad su mu „nedače vanjskog života koje ponekad, poput vukova, navale sa svih strana“ (*Briefe* I, 298), već pružile neki uvid u to kako svijet funkcioniра. Uvijek kad bi se pokušao prilagoditi i biti otvoren za suradnju kako bi nekako došao do kakva čvrstog tla pod nogama, stvari bi zasigurno pošle po zlu.

Velika studija o Goetheu s marksističkog gledišta – sredinom dvadesetih veoma se približio tome da stupa u Komunističku partiju – nikad nije bila tiskana, bilo u *Velikoj ruskoj enciklopediji*, kojoj je bila namijenjena, bilo u današnjoj Njemačkoj. Klaus Mann, koji je za svoj časopis *Die Sammlung* naručio recenziju Brechtovog *Romana za tri groša*, vratio je rukopis jer je Benjamin za nj tražio 250 francuskih franaka – tada oko 10 dolara – a on je bio spremjan platiti samo 150. Njegov komentar o Brechtovoj poeziji nije objavljen za njegova života. A najozbiljnije poteškoće na koncu su se pojavile s Institutom za društvena istraživanja, u početku (i sada ponovno) dijelom Frankfurtskog sveučilišta, koji je tada preselio u Ameriku, i o kojem je Benjamin financijski ovisio. Vodeći ljudi Instituta, Theodor W. Adorno i Max Horkheimer, bili su „dijalektički materijalisti“, te su smatrali da je Benjaminovo razmišljanje

bilo „nedijalektičko“ da se kreće u „materijalističkim kategorijama koje se nipošto ne podudaraju s marksističkima“, „da mu nedostaje posredovanja“ jer je, u jednom eseju o Baudelaireu, „određene istaknute elemente u nadgradnji doveo u odnos... izravno, možda čak i uzročno, s odgovarajućim elementima u bazi“. Rezultat je bio taj da Benjaminov izvorni esej, *Pariz i Drugo Carstvo u Baudelaireovim djelima*, nije bio tiskan, bilo tada u časopisu Instituta, bilo u postumnom izdanju njegovih spisa u dva sveska. (Sada su objavljena dva njegova dijela, *Der Flâneur* u *Die Neue Rundschau*, prosinac 1967., i *Die Moderne* u *Das Argument*, ožujak 1968.)

Benjamin je vjerojatno bio najosebujniji marksist kojeg je taj pokret ikada proizveo, a imao je svakakvih osobenjaka. Teorijski aspekt koji ga je morao fascinirati bila je doktrina o nadgradnji, koju je Marx samo kratko skicirao, no koja je potom u pokretu dobila nesrazmernu ulogu, kad mu se pridružio nesrazmjeran broj intelektualaca, dakle ljudi koje je zanimala samo nadgradnja. Benjamin se tom doktrinom služio samo kao heurističko-metodološkim poticajem i slabo ga je zanimalo povijesni ili filozofski kontekst. U tome ga je fasciniralo to što su duh i njegovo materijalno pojavljivanje bili tako prisno povezani da se činilo dopustivim svugdje otkrivati Baudelaireove *correspondances*, koje su jedna drugu razjašnjavale i osvjetljavale ako su bile primjereno dovedene u vezu, tako da na kraju više ne bi iziskivale ikakav interpretativni ili eksplanatorni komentar. Zanimala ga je korelacija između neke ulične scene, špekulacije na burzi, pjesme, misli, sa skrivenom linijom koja ih drži na okupu i omogućuje povjesničaru ili filologu da prepozna da ih se sve mora smjestiti u isto razdoblje. Kada je Adorno kritizirao Benjaminovo „naivno prikazivanje aktualnih pojava“ (*Briefe II*, 793), pogodio je ravno „u sridu“; upravo je to Benjamin činio i želio činiti. Pod jakim utjecajem nadrealizma, to je bilo „nastojanje da se portret povijesti zahvati u najbeznačajnijim pojavnim oblicima zbilje, takoreći njezinim otpacima“ (*Briefe II*, 685). Benjamin je imao strast za maleno, čak i sićušno; Scholem priča o njegovoj ambiciji da na stranicu obične bilježnice smjesti stotinu redaka i o

njegovom divljenju dvama zrnima pšenice u židovskom odjeljku Musée Clunyja „na kojima je neka srodnna duša napisala cijelu *Čuj, Izraele*.³ Za njega je veličina predmeta bila obrnuto proporcionalna njegovom značaju. A ta strast, koja nipošto nije bila hir, slijedila je izravno iz jedinog svjetonazora koji je na nj ikada imao presudan utjecaj, iz Goetheova uvjerenja u činjenično postojanje nekog *Urphänomena*, arhetipske pojave, konkretne stvari koju valja otkriti u svijetu pojava u kojem bi se podudarali „značenje“ (*Bedeutung*, ta najgeteanskija riječ, u Benjaminovim se spisima stalno pojavljuje) i pojava, riječ i stvar, ideja i doživljaj. Što je predmet manji, činilo se izglednjim da će u najkoncentriranijem obliku sadržati sve drugo; otud njegovo veselje zbog činjenice da dva zrna pšenice mogu sadržati cijeli *Čuj, Izraele*, samu bit judaizma, najtaniju bit koja se pojavljuje na najsigurnijem predmetu, iz čega u oba slučaja izvire sve drugo, što se, međutim, po svojem značenju ne može uspoređivati sa svojim izvorom. Drugim riječima, ono što je Benjamina od početka općinjavalo nikad nije bila ideja, nego uvijek pojava. „Ono što se čini paradoksalnim u vezi sa svime što se s pravom naziva lijepim jest činjenica da se pojavljuje“ (*Schriften I*, 349), a taj paradoks – ili, jednostavnije, čudo pojavljivanja – uvijek je bio u središtu njegovih preokupacija.

Koliko su ta istraživanja bila daleko od marksizma i dijalektičkog materijalizma potvrđuje njihova središnja figura, *flâneur*.⁴ Upravo se njemu, koji besciljno luta kroz gomile u velegradovima, za njega u promišljenom kontrastu spram njihove užurbane, svrhovite aktivnosti, stvari otkrivaju u svojem tajnom značenju: „*Proljeće* istinska slika prošlosti“ (*Filozofija povijesti*), a poruku prima samo *flâneur* koji dokono luta. Adorno je vrlo pronicljivo ukazao na statični element kod Benjamina: „Da bi se Benjamina ispravno razumjelo, u podlozi svake njegove rečenice mora se osjetiti pretvaranje

3 *Op. cit.*

4 Klasični opis *flâneura* javlja se u znamenitom Baudelaireovom eseju o *Le Peintre de la vie moderne* Constantina Guysa – usp. Edition Pléiade, str. 877-883. Benjamin se u eseju o Baudelaireu često neizravno referira na njega i citira iz njega.

krajnje uzbudenosti u nešto statično, zapravo statično shvaćanje samog kretanja“ (*Schriften I*, xix). Naravno, ništa ne može biti manje „dijalektično“ od tog stava u kojem se „andeo povijesti“ (u devetoj od *Teza o filozofiji povijesti*) ne kreće dijalektički naprijed u budućnost, nego je licem „okrenut prošlosti“. „Ondje gdje se *nama* pojavljuje lanac događaja, *on* vidi jednu jedinstvenu katastrofu koja stalno gomila nove ruševine i baca ih pred njegove noge. Andeo bi volio reći, probudite mrtve, i povežite ono što je razbijeno u komadiće.“ (Što bi vjerojatno značilo kraj povijesti.) „Ali oluja huji iz Raja“ i „neodoljivo ga gura u budućnost kojoj je okrenut leđima, dok gomila ruševina pred njim raste do neba. Ono što mi zovemo napretkom jest *ova* oluja.“ U ovom andelu, kojeg je Benjamin vidio u Kleeovom *Angelus Novusu*, *flâneur* doživljava svoju konačnu preobrazbu. Jer baš kao što *flâneur* kroz svoj *gestus* lutanja bez svrhe okreće leđa gomili čak i kad ga ona pogoni i odnosi, tako i „andeo povijesti“, koji ne gleda ni u što osim prostranstva ruševina prošlosti, biva olujom napretka otpuhan unatrag u budućnost. Da se takvo mišljenje ikada trebalo brinuti o dosljednom, dijalektički osjetljivom, racionalno objašnjivom procesu, to djeluje absurdno.

Također bi trebalo biti očito da takvo mišljenje niti je smjerala, niti je moglo dospjeti do obvezujućih, općevažećih iskaza, nego su ih, kako Adorno kritički primjećuje, zamijenili „metaforički“ (*Briefe II*, 785). U svojoj preokupiranosti izravno, zbiljski dokazivim konkretnim činjenicama, s jedinstvenim događajima i zgodama čiji je „značaj“ manifestan, Benjamin nije bio osobito zainteresiran za teorije ili „ideje“ koje nisu neposredno poprimale najprecizniji zamislivi vanjski oblik. Za taj vrlo kompleksan, ali ipak vrlo realističan način mišljenja marksistički odnos između nadgradnje i baze postao je, u preciznom smislu, metaforičan. Ako se, na primjer – a to bi svakako bilo u duhu Benjaminova mišljenja – podrijetlo apstraktnog pojma *Vernunft* (um) prati do njegovog izvora u glagolu *vernehmen* (opaziti, čuti), moglo bi se pomisliti da je riječi iz sfere nadgradnje vraćena njezina osjetilna baza, ili, obrnuto, da je pojам preobražen u metaforu – pod uvjetom da se „metaforu“ razumije u

njezinom izvornom, nealegorijskom smislu *metapherein* (prenositi). Jer metafora uspostavlja vezu koju se osjetilno opaža u njezinoj neposrednosti i ne iziskuje nikakvu interpretaciju, dok alegorija uvijek polazi od nekog apstraktnog shvaćanja i onda izmišlja nešto opipljivo što ga gotovo proizvoljno predstavlja. Prije nego što može postati smislena, alegoriju se mora objasniti, mora se naći rješenje zagonetke koju ona predstavlja, tako da često naporna interpretacija alegorijskih figura uvijek neveselo podsjeća čovjeka na rješavanje zagonetki čak i onda kad to ne zahtijeva išta više domišljatosti nego u alegorijskom prikazivanju smrti pomoću kostura. Od Homera, metafora nosi taj element pjesničkoga, koji prenosi spoznaju; njezino korištenje uspostavlja *correspondances* između fizički najudaljenijih stvari – kao kad u *Ilijadi* divlja navala strave i žalosti na srca Ahejaca odgovara zajedničkoj navalji vjetrova sa sjevera i zapada na crne vode (*Ilijada* IX, 1-8); ili kada kretanje vojske koja četa za četom stupa u boj odgovara dugim, golekim morskim valovima koji se, gonjeni vjetrom, najprije dižu na pučini, valjaju se red za redom i udaraju o prebučni brijeg (*Ilijada* IV, 422-28).^{*} Metafore su sredstvo kojim se pjesnički osvješćuje jednost svijeta. Kod Benjamina je tako teško razumjeti upravo to što je, a da nije pjesnik, *mislio pjesnički* i morao je stoga metaforu smatrati najvećim darom jezika. Jezično „prenošenje“ omogućuje nam da nevidljivome damo materijalan oblik – „Moćna je tvrđava naš Bog“ – i tako omogućimo da ga se iskustveno doživi. Bez muke je razumio teoriju nadgradnje kao konačnu doktrinu metaforičkog mišljenja – upravo stoga što je bez mnogo poteškoća i izbjegavajući sva „posredovanja“ izravno dobio nadgradnju u vezu s takozvanom „materijalnom“ bazom, što je za njega značilo totalnost osjetilno doživljenih podataka. Očito ga je fasciniralo baš ono što su drugi obilježavali kao „vulgarno marksističko“ ili „nedijalektičko“ mišljenje.

Čini se mogućim da je Benjaminu, čiju je duhovnu egzistenciju formirao Goethe, pjesnik, a ne filozof, i čiji su interes, premda je

* Prema prijevodu Tome Maretića, Matica hrvatska, Zagreb 1948. (op. prev.).

i nebo. Tri je dana jahao, večeri i jutrom, dok ne postade dovoljno star da više ne pati, i tada, spašen i nasmrt umoran, odjaha u veliko sklonište, u vječni počinak.“ U toj pjesmi o smrti nalazi se blistava, trijumfalna vitalnost, i zahvaljujući upravo toj vitalnosti – osjećaju da je zabavno biti živ i da je zbijanje šale sa svime znak da si živ – uživamo u lirskom cinizmu i sarkazmu pjesama u *Operi za tri groša*. Nije bilo bez razloga što se Brecht navelikо služio Villonovim prijevodom na njemački – što je njemačko pravo nažalost nazvalo plagijatom. On slavi istu ljubav prema svijetu, istu zahvalnost zemlji i nebu na pukoj činjenici što je rođen i živ, a Villonu, sigurna sam, to ne bi smetalo.

Po našoj tradiciji, bog te nemarne, bezbrižne, nehajne ljubavi prema zemlji i nebu je veliki fenički idol Baal, bog pijanaca, proždrljivaca i razvratnika. „Da, ovaj planet uveseljava Baala, barem zato što drugog planeta nema“, kaže mladi Brecht u *Koralu čovjeka Baala*, čija su prva i posljednja strofa veličanstvena poezija, pogotovo kad ih se čita zajedno:

*Als im weissen Mutterschosse aufwuchs Baal
War der Himmel schon so gross und still und fahl
Jung und nackt und ungeheuer wundersam
Wie ihn Baal dann liebte, als Baal kam.*

*Als im dunklen Erdenschosse faulte Baal
War der Himmel noch so gross und still und fahl
Jung und nackt und ungeheuer wunderbar
Wie ihn Baal einst liebte, als Baal war.³⁷*

37 *Der Choral vom Grossen Baal*, *ibid.* Prijevod prve i posljednje strofe: „Kad je Baal rastao u bijeloj majčinoj utrobi, bijaše nebo, veliko i mirno i blijedo, mlado i golo i beskrajno čudesno, kako ga je Baal volio kad je Baal došao.“

Kad je Baal ostavljen da trune unutar tamne Zemljine utrobe, i dalje je bilo nebo, veliko i mirno i blijedo, mlado i golo i beskrajno čudesno, kako ga je Baal volio kad je Baal bio.“

Važno je i opet nebo, nebo koje je bilo tu i prije čovjeka, i bit će tu kad on nestane, pa je najbolje što čovjek može učiniti – voljeti ono što je nakratko njegovo. Kad bih bila književna kritičarka, nastavila bih govoriti o nadasve važnoj ulozi koju nebo igra u Brechtovim pjesmama, a osobito u njegovim malobrojnim, no vrlo lijepim ljubavnim pjesmama. Ljubav je, u *Sjećanju na Marie A.*³⁸, malo, čisto bjelilo oblaka naspram čak još čišćeg azurnog plavila ljetnog neba, cvatući ondje na par trenutaka i nestajući s vjetrom. Ili, u *Usponu i padu grada Mahagonnyja*, ljubav je let kranova što krivudaju nebom, uz bok s oblakom u par trenutaka leta.³⁹ Dakako, u ovom svijetu nema vječne ljubavi, pa čak ni obične vjernosti. Nema ničega osim intenziteta trenutka; to jest, strasti, koja je čak i malčice prolaznija od čovjeka samog.

Baal nikako ne može biti bog nekog društvenog poretku, a kraljevstvo kojim vlada nastanjuju izopćenici društva – parije koji, budući da žive izvan civilizacije, imaju intenzivniji, dakle i autentičniji odnos sa suncem, koje izlazi i zalazi s veličanstvenom ravnodušnošću i sja na sva živa stvorena. Tu je, primjerice, *Balada o gusarima*, s brodom punim divljih, pijanih, grešnih prostaka, koji juri u propast.⁴⁰ Eto ih na tom prokletom brodu, ludih od pića, tame, kiša kakvih nikad nije bilo, bolesnih od sunca i hladnoće, na milosti svih elemenata, kako jure u svoju propast. A onda dolazi refren: „O Nebo, blistavo, nezastrto, plavo! Strašni vjetre u našim jedrima! Neka odlete vjetar i nebo, da samo more ostane oko [broda] Sankt Marie.“

Von Branntwein toll und Finsternissen!
Von unerhörten Güssen nass!
Vom Frost eisweisser Nacht zerrissen!
Im Mastkorb, von Gesichten blass!
Von Sonne nackt gebrannt und krank!
(Die hatten sie im Winter lieb)

38 *Erinnerung an die Marie A.*, u *Gedichte*, sv. I.

39 *Die Liebenden*, u *Gedichte*, sv. II.

40 *Ballade von den Seeräubern iz Hauspostille*, u *Gedichte*, sv. I.

Aus Hunger, Fieber und Gestank
Sang alles, was noch übrig blieb:
O Himmel, strahlender Azur!
Enormer Wind, die Segel bläh!
Lasst Wind und Himmel fahren! Nur
Lasst uns um Sankt Marie die See!

Prvu sam strofu ove balade – koju bi po zamisli trebalo recitirati kao neku vrstu pjesmice, za koju je Brecht napisao melodiju – odabrala jer ilustrira još jedan element vrlo uočljiv u ovim himnama životu, naime element paklenskog ponosa dragog svim Brechtovim pustolovima i izopćenicima, ponosa apsolutno bezbrižnih ljudi, koji će popustiti samo pred katastrofičnim silama prirode, a nikada pred dnevnim brigama pristojnog života, a pogotovo pred višim brigama čestite duše. S kakvom god filozofijom Brecht bio rođen – nasuprot doktrinama koje je kasnije posuđivao od Marxa i Lenjina – ona je iskazana u *Priručniku odanosti*, jasno artikulirana u dvjema savršenim pjesmama, *Velikoj himni zahvalnosti i Protiv iskušenja*, koje je kasnije uklopio u *Uspon i pad grada Mahagonnyja*. *Velika himna* je točna imitacija velike barokne crkvene himne *Lobe der Herren*, koju napamet zna svako njemačko dijete. Brechtova peta i posljednja strofa glasi:

*Lobet die Kälte, die Finsternis und das Verderben!
Schauet hinan:
Es kommt nicht auf euch an
Und ihr könnt unbesorgt sterben.*⁴¹

41 Grosser Dankchoral, *ibid.* „Slavite hladnoću, tamu i propast. Dignite pogled u nebo: Niste važni i možete umrijeti bez straha.“ Prema bilješkama Huga Schmidta uz prijevode *Hauspostille* Erica Bentleyja, pod naslovom *Manual of Piety*, njegova engleska inačica „Praise ye the Lord the Almighty, the King of creation“ [Slavite Boga svemogućeg, Kralja stvaranja (op. prev.)], poznata je iz prezbiterijanske pjesmarice.

Protiv iskušenja sastoji se od četiri strofe od po pet stihova koji slave život ne usprkos smrti, nego zbog nje:

*Lasset euch nicht verführen!
Es gibt keine Wiederkehr.
Der Tag steht in den Türen;
Ihr könnt schon Nachtwind spüren:
Es kommt kein Morgen mehr.*
 . . .
*Was kann euch Angst noch rühren?
Ihr sterbt mit allen Tieren
Und es kommt nichts nachher.*⁴²

Nigdje drugdje u modernoj literaturi ne postoji, čini mi se, tako jasno razumijevanje da ono što je Nietzsche nazvao „smrću boga“ ne mora voditi u očaj nego, obrnuto, budući da uklanja strah od pakla, može završiti u čistom slavlju, u novom „da“ životu. Tu na pamet padaju dva donekle usporediva ulomka. U jednome, koji je napisao Dostojevski, Vrag gotovo na identičan način govori Ivanu Karamazovu: „Svaki će čovjek znati da je potpuno smrtan, bez uskrsnuća, i prihvativ će smrt ponosno i smireno, poput boga.“ Drugi je Swinburneova zahvala

Bogovima koji god bili
Što nijedan život ne živi vječno;
Što mrtvi ne ustaju nikad;
Što čak i najumornija rijeka
Sigurno negdje završi u moru.

No kod Dostojevskog je ta misao nadahnuće Vraga, a kod Swinburnea je misao nadahnuta zamorom, odbijanjem života kao

42 *Gegen Verführung, ibid.* „Ne dajte da vas uvedu u iskušenje! Nema ponavljanja života. Dan stoji na vratima; noćni vjetar puše kroz njih: neće više doći jutro. (...) Kako vas strah može još dirnuti? Umirete skupa sa svim životnjama, i nakon toga neće biti ništa.“

KAZALO

A

- Adams, John, 239
Adorno, Theodor W., 156, 164-167, 169,
 171-172
Akvinski, Toma, 256
Aragon, Louis, 177
Aristotel, 14, 22, 32, 133, 141,
Auden, W. H., 207-208, 239
Augustin, 91-92, 136

B

- Bataille, George, 172
Baudelaire, Charles, 158, 165-166, 171,
 193
Bebel, August, 40, 43, 57, 61
Benjamin, Walter, 155-206, 209, 212, 216,
 226, 228, 240, 246
Benn, Gottfried, 230
Bentley, Eric, 209, 217, 231, 233
Bernstein, Eduard, 54-56, 58, 60
Bertram, Ernst, 163
Bespaloff, Rachel, 118
Blixen, Hans, 110
Bloch, Ernst, 176
Borchardt, Rudolf, 163, 190
Bos, Charles du, 175
Brecht, Bertolt, 7, 156, 164, 169-170, 189,
 193, 201, 207-250
Broch, Hermann, 115-159
Brod, Max, 186, 189, 205
Buber, Martin, 196
Bullock, Alan, 39

C

- Capovilla, mons. Loris, 66, 70

- Céline, Louis-Ferdinand, 230
Chesterton, G. K., 256
Ciceron, 23, 75, 156
Clausewitz, Karl von, 59
Cole, Berkeley, 104

D

- Dante, 124, 246
Deutscher, Isaac, 39
Diefenbach, Hans, 45, 51
Dinesen, Isak, 99-113
Dostojevski, Fjodor, 64, 73, 234-235,
 259-260
Duncker, Hermann, 61
Dzeržinski, Feliks, 47

E

- Engels, Friedrich, 237, 240, 244
Erzberger, Matthias, 42
Esslin, Martin, 208, 216, 228
Euripid, 246

F

- Faulkner, William, 28, 108
Finch-Hatton, Denys, 100, 104-105, 108
Fischer, Ruth, 61
France, Anatole, 198
Freud, Sigmund, 181

G

- George, Stefan, 163-164
Gide, Andre, 122, 175
Giraudoux, Jean, 177
Goethe, Johann Wolfgang von, 13-14,
 28, 46, 111-112, 120, 134, 156-157,

- 162-164, 166, 168, 172, 196, 203, 211, 218, 248, 264, 266
Goldstein, Moritz, 185-186, 189
Grimm, Jakob i Wilhelm, 264-265
Gundolf, Friedrich, 163
Guys, Constantin, 166
- H
Haase, Hugo, 42
Hatch, Alden, 66, 71-73
Haussmann, Georges, 174
Hebbel, Friedrich, 220
Hebel, Johann Peter, 102
Hegel, Georg Friedrich, 45-46, 90-91, 94-96, 133
Heidegger, Martin, 8-9, 190, 197, 202, 205
Heiden, Konrad, 40
Heine, Heinrich, 111, 178, 246
Heise, Rosemarie, 172
Hemingway, Ernest, 103
Hessel, Franz, 158
Hitler, Adolf, 26-27, 39-41, 79, 81, 118, 126, 155-156, 172, 209-210, 212, 216, 244-245, 248
Hobbes, Thomas, 130
Hochhuth, Rolf, 68
Hofmannsthal, Hugo von, 116, 118-120, 122-124, 134, 144, 156-157, 162-164, 171, 177, 202, 240
Hölderlin, Johann Christian Friedrich, 264
Homer, 92, 111, 168,
Hook, Sidney, 228
Horkheimer, Max, 164
Husserl, Edmund, 140
- I
Ivan XXIII., papa, 63-74
- J
Jarrell, Randall, 263-267
Jaspers, Karl, 75-97
Jaures, Jean, 50
Jogiches, Leo, 42, 50-53, 60, 71
- Johnson, Uwe, 228
Joyce, James, 120, 122-124, 134, 137, 143, 153
Jünger, Ernst, 229
- K
Kafka, Franz, 35, 121, 156-157, 170-174, 181, 184-189, 192-193, 195-197, 201-202, 204-205
Kallman, Chester, 208
Kant, Immanuel, 34, 77-78, 81-82, 86, 88, 90, 94-97, 133, 136, 142, 158, 198, 202, 202
Kautsky, Kail, 56
Kempenac, Toma, 74
Kierkegaard, Soren, 73
Klee, Paul, 167
Kleist, Heinrich von, 102
Klinger, Kurt, 65
Knopf, Alfred A., 117
Kraft, Werner, 175
Kraus, Karl, 185, 187, 189, 192, 194
- L
Landauer, Gustav, 42
Langbaum, Robert, 104, 112
La Rochefoucauld, 183
Laughton, Charles, 208-209
Lav XIII., papa, 71
Léger, Alexis Saint-Léger, *vidi* Perse, St.-John
Leibniz, Gottfried, 140
Lenjin, 40, 44, 46-47, 51-53, 57, 59-62, 212, 233, 237, 240, 244
Ljeskov, Nikolaj, 197
Lessing, Gotthold Ephraim, 7, 11-38, 95, 178
Leviné, Eugene, 42, 53
Levi, Paul, 60
Lichtenberg, Georg, 178
Lichtheim, George, 42
Liebknecht, Karl 40-41, 52-53, 61
Lukrecije, 239
Lukács, Georg, 209
Luxemburg, Rosa, 29-62